BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)

An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research

Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

महाराष्ट्राच्या विकासात महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेचे योगदान

डॉ. बाबू दिगांबर तोटरे

सा. प्राध्यापक

अर्थशास्त्र विभाग,

जे.ई.एस.महाविद्यालय, जालना.

सारांश (Abstract)

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना ही ग्रामीण भागातील रोजगार, उपजीविकेची सुरक्षितता आणि ग्रामीण पायाभूत सुविधांच्या विकासासाठी राबविण्यात येणारी महत्त्वपूर्ण योजना आहे. या योजनेला महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी अधिनियम, 2005 यांचा कायदेशीर आधार असून, ग्रामीण कुटुंबातील प्रौढ सदस्यांनी अकुशल शारीरिक कामाची मागणी केल्यास प्रत्येक आर्थिक वर्षात किमान 100 दिवस रोजगाराची हमी देणे हे तिचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे. महाराष्ट्रासारख्या कृषिप्रधान राज्यात रोजगारनिर्मिती, जलसंधारण, मृदसंधारण, ग्रामीण रस्ते, शेतीपूरक मालमत्ता निर्मिती आणि सामाजिक समावेशन या क्षेत्रांमध्ये या योजनेला विशेष महत्त्व आहे.

या संशोधन लेखात महाराष्ट्राच्या ग्रामीण विकासातील रोजगार हमी योजनेचे आर्थिक, सामाजिक आणि पर्यावरणीय योगदान स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे. तसेच योजनेच्या अंमलबजावणीतील मर्यादा, रोजगाराची उपलब्धता, वेतन देयकांतील विलंब, कामांची गुणवत्ता आणि पारदर्शकता या बाबींचाही विचार केला आहे. उपलब्ध शासकीय आकडेवारीच्या आधारे योजनेच्या परिणामांचा आढावा घेऊन अधिक परिणामकारक अंमलबजावणीसाठी उपाय सुचविण्यात आले आहेत.

1. प्रस्तावना (Introduction)

महाराष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेत ग्रामीण क्षेत्र, शेती आणि शेतीशी संबंधित व्यवसायांना महत्त्वाचे स्थान आहे. तथापि, पावसाचे अनिश्चित वितरण, दुष्काळ, शेतीतील हंगामी रोजगार, अल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या समस्या आणि ग्रामीण भागातील मर्यादित रोजगाराच्या संधी यांमुळे ग्रामीण कुटुंबांना आर्थिक असुरक्षिततेचा सामना करावा लागतो.

या पार्श्वभूमीवर महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना ग्रामीण कुटुंबांना मजुरीवर आधारित रोजगार उपलब्ध करून देण्याचे साधन ठरते. या योजनेतून रोजगारनिर्मितीबरोबरच जलसंधारण, शेततळी, मृदसंधारण, वृक्षलागवड आणि ग्रामीण पायाभूत सुविधांसारखी कामे केली जातात. त्यामुळे या योजनेचा परिणाम केवळ तात्पुरत्या उत्पन्नापुरता मर्यादित न राहता ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या दीर्घकालीन विकासाशी संबंधित असतो.

महाराष्ट्रात विशेषतः मराठवाडा, विदर्भ आणि दुष्काळप्रवण भागांमध्ये पाणी व मातीचे संवर्धन, शेतीची उत्पादकता आणि स्थानिक रोजगाराच्या संधी वाढविण्याच्या दृष्टीने या योजनेचा अभ्यास महत्त्वाचा ठरतो.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

2. संशोधन समस्येचे विधान

महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागात रोजगाराची गरज मोठ्या प्रमाणात असताना सर्व पात्र कुटुंबांना त्यांच्या मागणीनुसार पुरेसा रोजगार मिळतो का, निर्माण झालेल्या मालमत्तांचा दीर्घकालीन फायदा होतो का आणि योजनेच्या खर्चातून ग्रामीण विकासाला कितपत चालना मिळते, हे तपासणे आवश्यक आहे.

त्यामुळे रोजगार हमी योजनेचे महाराष्ट्रातील आर्थिक व सामाजिक विकासातील योगदान, अंमलबजावणीतील अडचणी आणि सुधारणा यांचा अभ्यास ही प्रस्तुत संशोधनाची प्रमुख समस्या आहे.

3. संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives)

1. महाराष्ट्रातील ग्रामीण विकासामध्ये रोजगार हमी योजनेची भूमिका अभ्यासणे.
2. ग्रामीण कुटुंबांच्या रोजगार व उत्पन्न सुरक्षिततेतील योजनेचे योगदान स्पष्ट करणे.
3. महिला, अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती आणि वंचित घटकांच्या सहभागाचा अभ्यास करणे.
4. जलसंधारण, मृदसंधारण आणि ग्रामीण मालमत्ता निर्मितीतील योगदानाचे विश्लेषण करणे.
5. योजनेच्या अंमलबजावणीतील समस्या आणि मर्यादा ओळखणे.
6. योजनेची परिणामकारकता वाढविण्यासाठी धोरणात्मक उपाय सुचविणे.

4. संशोधन गृहीतके (Hypotheses)

1. रोजगार हमी योजना ग्रामीण कुटुंबांच्या रोजगार आणि उत्पन्न सुरक्षिततेस सकारात्मक हातभार लावते.
2. जलसंधारण व मृदसंधारणाची कामे योग्य नियोजनाने केल्यास शेतीच्या उत्पादकतेला मदत होऊ शकते.
3. महिलांचा रोजगारातील सहभाग वाढल्याने त्यांच्या आर्थिक स्वायत्ततेला चालना मिळू शकते.
4. वेळेवर मजुरी देणे, पारदर्शकता आणि सामाजिक लेखापरीक्षण यांमुळे योजनेची परिणामकारकता सुधारू शकते.

5. संशोधन पद्धती (Research Methodology)

प्रस्तुत संशोधनासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर प्रस्तावित आहे

या लेखात दुय्यम माहितीवर आधारित विश्लेषण केले आहे. क्षेत्रीय सर्वेक्षण, मुलाखती किंवा प्राथमिक माहिती संकलन केलेले नसल्यामुळे निष्कर्ष हे उपलब्ध शासकीय माहितीच्या मर्यादेत समजावेत.

6. महाराष्ट्राच्या विकासातील योजनेचे योगदान

6.1 ग्रामीण रोजगारनिर्मिती

ग्रामीण भागात शेतीची कामे हंगामानुसार उपलब्ध होत असल्यामुळे इतर काळात मजुरांना रोजगाराच्या संधी कमी मिळतात. रोजगार हमी योजना अशा काळात मजुरीवर आधारित कामाची संधी उपलब्ध करून देते. यामुळे ग्रामीण कुटुंबांना पर्यायी रोजगार मिळण्यास मदत होते.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

महाराष्ट्र शासनाच्या आर्थिक पाहणी 2024-25 मधील आकडेवारीनुसार, ऑक्टोबर 2024 पर्यंतच्या 2024-25 या आर्थिक वर्षातील नोंदींमध्ये सुमारे 25.72 लाख कुटुंबांना रोजगार उपलब्ध करून दिल्याचे आणि 12.02 कोटी मनुष्य-दिवस रोजगारनिर्मिती झाल्याचे नमूद आहे. या आकडेवारीचा कालावधी लक्षात घेणे आवश्यक आहे; ती संपूर्ण आर्थिक वर्षाची अंतिम आकडेवारी नाही.

6.2 ग्रामीण उत्पन्न आणि दारिद्र्य कमी करण्यास मदत

योजनेतून मिळणारी मजुरी ग्रामीण कुटुंबांच्या उत्पन्नाला पूरक ठरते. या उत्पन्नाचा उपयोग अन्नधान्य, शिक्षण, आरोग्य, दैनंदिन गरजा आणि शेतीशी संबंधित खर्चांसाठी केला जाऊ शकतो.

ग्रामीण भागातील रोजगाराच्या कमतरतेच्या काळात योजनेतून उत्पन्न मिळाल्यास कुटुंबांना आर्थिक अडचणींचा सामना करण्यास मदत होते. तथापि, दारिद्र्यात किती घट झाली हे निश्चित करण्यासाठी कुटुंबांच्या उत्पन्नातील बदल, रोजगाराचे दिवस आणि इतर आर्थिक घटकांचा स्वतंत्र अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

6.3 जलसंधारण आणि शेती विकास

महाराष्ट्रातील अनेक भागांत पाण्याची उपलब्धता आणि पावसाचे अनिश्चित वितरण ही शेतीसमोरील महत्त्वाची आव्हाने आहेत. योजनेअंतर्गत अनुमत असलेल्या जलसंधारण व मृदसंधारणाच्या कामांमुळे पाण्याचा साठा, जमिनीची धूप रोखणे आणि शेतीच्या नैसर्गिक संसाधनांचे संवर्धन यांना मदत होऊ शकते.

या संदर्भातील प्रमुख कामे पुढीलप्रमाणे आहेत:

* शेततळी आणि जलसाठ्यांशी संबंधित कामे.

* नाला बांध, बंधारे आणि जलसंधारणाची कामे.

* मृदसंधारण आणि बांधबंदिस्ती.

* वृक्षलागवड व जमीन विकास.

* पात्र लाभार्थ्यांच्या शेतजमिनीवर अनुमत वैयक्तिक लाभाची कामे.

या कामांचा प्रत्यक्ष परिणाम त्यांच्या स्थानाची निवड, तांत्रिक गुणवत्ता, देखभाल आणि स्थानिक भूजल परिस्थिती यांवर अवलंबून असतो.

6.4 महिला सक्षमीकरण

रोजगार हमी योजनेतील महिलांचा सहभाग हा ग्रामीण विकासाचा महत्त्वाचा पैलू आहे. मजुरीतून महिलांना स्वतःचे उत्पन्न मिळण्याची संधी उपलब्ध होते. यामुळे कुटुंबाच्या आर्थिक निर्णयांमध्ये त्यांचा सहभाग वाढण्यास मदत होऊ शकते.

महिलांना कामाच्या ठिकाणी सुरक्षितता, पिण्याचे पाणी, आवश्यक बालसंगोपन सुविधा आणि वेळेवर मजुरी मिळणे आवश्यक आहे. याशिवाय महिलांच्या रोजगारातील सहभागाचा अभ्यास करताना त्यांना प्रत्यक्ष किती दिवस काम मिळाले आणि मजुरीचे उत्पन्न त्यांच्या हातात कितपत उपलब्ध झाले, याचाही विचार करणे महत्त्वाचे आहे.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

6.5 ग्रामीण पायाभूत सुविधांचा विकास

ग्रामीण भागातील रस्ते, जलसंधारणाशी संबंधित संरचना आणि इतर अनुमत सार्वजनिक मालमत्ता यांची निर्मिती ग्रामीण विकासाला हातभार लावू शकते.

अशा मालमत्तांमुळे शेतीमालाच्या वाहतुकीला, गावातील संपर्क व्यवस्थेला आणि काही मूलभूत सुविधांच्या उपलब्धतेला मदत होऊ शकते. मात्र, निर्माण झालेली मालमत्ता प्रत्यक्षात किती उपयुक्त आहे, किती काळ टिकते आणि तिचा लाभ किती लोकांना मिळतो, हे तपासणे आवश्यक आहे.

6.6 सामाजिक समावेशन

या योजनेच्या उद्दिष्टांमध्ये अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, महिला आणि इतर वंचित ग्रामीण घटकांपर्यंत रोजगाराच्या संधी पोहोचविण्याला महत्त्व आहे. स्थानिक स्तरावर रोजगाराची मागणी नोंदविणे, कामाचे वाटप पारदर्शक ठेवणे आणि तक्रारींचे निराकरण करणे यामुळे सामाजिक समावेशनाला चालना मिळू शकते.

6.7 ग्रामपंचायत आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे सक्षमीकरण

रोजगार हमी योजनेच्या अंमलबजावणीत ग्रामपंचायतींची भूमिका महत्त्वाची आहे. स्थानिक गरजांनुसार कामांचे नियोजन, ग्रामसभेतील सहभाग, कामांची नोंद आणि सामाजिक लेखापरीक्षण या प्रक्रियांमुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थांची जबाबदारी वाढते. योग्य नियोजन केल्यास ग्रामपंचायतींना रोजगारनिर्मिती आणि नैसर्गिक संसाधनांचे संवर्धन यांचा समन्वय साधता येतो.

7. महाराष्ट्रातील रोजगारनिर्मितीची निवडक आकडेवारी

महाराष्ट्र शासनाच्या नियोजन विभागाने प्रसिद्ध केलेल्या आकडेवारीनुसार, 2020-21 ते 2024-25 या कालावधीतील निवडक वर्षांमध्ये रोजगार हमी योजनेवरील खर्च आणि निर्माण झालेल्या मनुष्य-दिवसांचे चित्र पुढीलप्रमाणे आहे. 2024-25 ची आकडेवारी 19 डिसेंबर 2024 पर्यंतची आहे.

महाराष्ट्रातील मनरेगा खर्च आणि रोजगारनिर्मिती

तक्ता

आर्थिक वर्ष	खर्च (₹ कोटी)	मनुष्य-दिवस (कोटी)
2020-21	2,021.02	6.79
2021-22	2,422.85	8.25
2022-23	3,024.39	7.88
2023-24	4,462.33	11.60

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

2024-25*	4,147.18	9.88

टीप : 2024-25 ची आकडेवारी 19 डिसेंबर 2024 पर्यंतची आहे

या आकडेवारीवरून रोजगारनिर्मिती आणि खर्चामध्ये वर्षानुसार बदल झाल्याचे दिसते. 2023-24 मध्ये या तक्त्यातील मनुष्य-दिवसांची संख्या 11.60 कोटी होती. मात्र, खर्च आणि मनुष्य-दिवस यांचा संबंध तपासताना वेतनदर, कामांचे स्वरूप, साहित्य खर्च आणि आकडेवारीचा कालावधी यांचाही विचार करावा लागतो.

8. योजनेच्या अंमलबजावणीतील प्रमुख समस्या

महाराष्ट्रात रोजगार हमी योजनेचा प्रभावी उपयोग करण्यासाठी पुढील बाबींचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

8.1 मागणीनुसार रोजगार उपलब्ध होणे: पात्र कुटुंबांना प्रत्यक्ष किती दिवस रोजगार मिळतो आणि रोजगाराची मागणी व उपलब्ध कामे यांत किती अंतर आहे, हे तपासणे गरजेचे आहे.

8.2 मजुरी देयकांतील विलंब: मजुरी वेळेवर मिळणे ग्रामीण कुटुंबांच्या आर्थिक सुरक्षिततेसाठी आवश्यक आहे. देयकांची प्रक्रिया आणि विलंबाची कारणे यांचे परीक्षण करणे महत्त्वाचे आहे.

8.3 कामांची गुणवत्ता: केवळ कामांची संख्या वाढविण्याऐवजी निर्माण झालेल्या मालमत्तेची टिकाऊपणा, उपयुक्तता आणि देखभाल यांवर भर दिला पाहिजे.

8.4 पारदर्शकता आणि सामाजिक लेखापरीक्षण: लाभार्थ्यांची नोंद, कामांचे मोजमाप, खर्च आणि मजुरी यांची पडताळणी प्रभावीपणे होणे आवश्यक आहे.

8.5 प्रशासकीय क्षमता: ग्रामपंचायतींना तांत्रिक मार्गदर्शन, प्रशिक्षित मनुष्यबळ आणि योग्य नियोजनासाठी आवश्यक साधने उपलब्ध असणे महत्त्वाचे आहे.

8.6 भौगोलिक विषमता: दुष्काळप्रवण, आदिवासी आणि इतर ग्रामीण भागांतील रोजगाराच्या गरजा वेगवेगळ्या असतात. त्यामुळे सर्व भागांसाठी एकसारखे नियोजन करण्याऐवजी स्थानिक गरजांनुसार कामे निवडली पाहिजेत.

महाराष्ट्रातील योजनेच्या अंमलबजावणीचे परीक्षण करण्यासाठी भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांनी प्रसिद्ध केलेला महाराष्ट्र शासनाच्या महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेवरील कार्यप्रदर्शन लेखापरीक्षण अहवाल, अहवाल क्रमांक 7 (2025), हा महत्त्वाचा संदर्भ आहे. त्यात नियोजन, आर्थिक व्यवस्थापन, रोजगारनिर्मिती, मालमत्तांची गुणवत्ता, देखरेख आणि सामाजिक लेखापरीक्षण या विषयांचा विचार करण्यात आला आहे.

9. योजनेची परिणामकारकता वाढविण्यासाठी उपाययोजना

1 मागणीआधारित नियोजन: ग्रामसभांमधून रोजगाराची गरज निश्चित करून त्यानुसार कामांचे नियोजन करावे.

2.वेळेवर मजुरी: मजुरी देयकांची प्रक्रिया अधिक कार्यक्षम करून विलंब कमी करण्यासाठी प्रभावी देखरेख करावी.

3.जलसंधारणाला प्राधान्य: स्थानिक भूजल परिस्थिती, पावसाचे स्वरूप आणि मृदसंधारणाच्या गरजांनुसार कामे निवडावीत.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

4. मालमत्तांची गुणवत्ता: कामांची तांत्रिक तपासणी, नोंदणी आणि नियमित देखभाल सुनिश्चित करावी.

5. महिलांसाठी अनुकूल सुविधा: सुरक्षित कामाची ठिकाणे, पिण्याचे पाणी आणि लागू नियमांनुसार आवश्यक सुविधा उपलब्ध करून द्याव्यात.

6. पारदर्शकता: कामांची माहिती, मजुरीचे तपशील आणि खर्च यांची सार्वजनिक पडताळणी सुलभ करावी.

7. सामाजिक लेखापरीक्षण: ग्रामसभा व संबंधित यंत्रणांच्या सहभागातून नियमित सामाजिक लेखापरीक्षण करावे.

8. विभागीय समन्वय: जलसंधारण, कृषी, वन आणि ग्रामीण विकास विभागांच्या संबंधित योजनांशी नियोजनबद्ध समन्वय साधावा.

9.परिणामांचे मूल्यमापन: रोजगाराचे दिवस, मजुरीची वेळेवर प्राप्ती, मालमत्तांचा उपयोग आणि लाभार्थ्यांच्या परिस्थितीतील बदल यांचे नियमित मूल्यांकन करावे.

10. जिल्हानिहाय नियोजन: मराठवाडा, विदर्भ, कोकण आणि इतर विभागांतील भौगोलिक व आर्थिक गरजांनुसार कामांचे प्राधान्य निश्चित करावे.

11 . निष्कर्ष (Conclusion)

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना ही महाराष्ट्राच्या ग्रामीण विकासातील रोजगारनिर्मिती, उपजीविकेची सुरक्षितता आणि ग्रामीण मालमत्ता निर्मिती यांना जोडणारी महत्त्वाची योजना आहे. तिच्या माध्यमातून ग्रामीण कुटुंबांना मजुरीवर आधारित रोजगाराची संधी मिळू शकते. तसेच जलसंधारण, मृदसंधारण आणि इतर अनुमत कामांद्वारे ग्रामीण भागातील नैसर्गिक संसाधनांचे संवर्धन व पायाभूत सुविधांच्या विकासाला हातभार लागू शकतो.

मात्र, योजनेचे यश केवळ खर्च किंवा निर्माण झालेल्या मनुष्य-दिवसांच्या संख्येवर ठरविता येत नाही. प्रत्यक्ष रोजगार किती मिळाला, मजुरी वेळेवर मिळाली का, निर्माण झालेल्या मालमत्ता टिकाऊ आहेत का आणि त्यांचा ग्रामीण कुटुंबांना किती लाभ झाला, हेही तितकेच महत्त्वाचे आहे.

म्हणून महाराष्ट्रातील ग्रामीण विकासासाठी या योजनेची अंमलबजावणी पारदर्शक, मागणीआधारित, स्थानिक गरजांशी सुसंगत आणि परिणामाभिमुख असणे आवश्यक आहे. प्रभावी नियोजन, सामाजिक लेखापरीक्षण आणि नियमित मूल्यमापन यांच्या साहाय्याने ही योजना ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला अधिक भक्कम आधार देऊ शकते.

12. संदर्भसूची (References)

1.भारत सरकार, ग्रामीण विकास मंत्रालय. महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना — अधिकृत संकेतस्थळ. [https://nrega.nic.in/](https://nrega.nic.in/?utm_source=chatgpt.com)

2 महाराष्ट्र शासन, नियोजन विभाग. Additional Programmes of the Department — MGNREGS संबंधी माहिती.

3.https://plan.maharashtra.gov.in/additional-programmes-of-the-department/

4.https://plan.maharashtra.gov.in

5. महाराष्ट्र शासन, वित्त विभाग. Economic Survey of Maharashtra 2024-25.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

6. महाराष्ट्र शासन, वित्त विभाग. Economic Survey of Maharashtra 2025-26.

7.https://finance.maharashtra.gov.in/en/publication/economic-survey-of-maharashtra-2025-26

8.https://finance.maharashtra.gov.in/en/publication/economic-survey-of-maharashtra-2025-26/?utm_source=chatgpt.com)

9. भारत सरकार, प्रेस इन्फॉर्मेशन ब्युरो. Working of MGNREGS, 4 एप्रिल 2025

10. https://www.pib.gov.in

11.https://www.pib.gov.in

12. Comptroller and Auditor General of India. Report No. 7 of 2025: Performance Audit on Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Scheme, Government of Maharashtra.